

*Буць Ж. В.,
докторант кафедри іспанської та французької філології
Київського національного лінгвістичного університету*

СПЕЦИФІКА ДИСКУРСИВНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МАНІПУЛЯТИВНОГО ВПЛИВУ

Анотація. У статті описано різні підходи та тенденції щодо вивчення маніпулятивного впливу в сучасних дискурсивних дослідженнях. Маніпуляція у дискурсі розглядається як подвійний процес, що вимагає вправного володіння прийомами мовного коду. Визначено особливості маніпуляції у різних типах дискурсу. Виявлено і схарактеризовано маніпулятивні функції, умови маніпулятивного впливу та його механізми.

Ключові слова: дискурс, маніпуляція, маніпулятивний вплив, особливості маніпуляції, прихований смисл.

Постановка проблеми. У сучасному світі людині необхідні всілякі маніпулятивні кроки у його боротьбі за існування. Саме тому виникає постійна потреба у сучасному суспільстві до застосування маніпулятивного впливу в різних сферах його прояву. Маніпуляцію ми використовуємо постійно, іноді не усвідомлюючи цього, проте все частіше ми змушені робити це свідомо. Сучасна людина є маніпулятором, ким би вона ні була. У кожному з нас живе маніпулятор, який постійно застосовує будь-які хитрощі, аби досягти для себе якоїсь вигоди.

Останнім часом поширюється думка, що мова має найбільші можливості для здійснення маніпулювання, оскільки за допомогою мови можлива не лише передача інформації, а й здійснення впливу (переконання, навіювання, накази) на психіку (думки, почуття, волю, поведінку) людини. В основі маніпулювання закладено ставлення до співрозмовника як до засобу досягнення своєї мети, а її характер і направленість складають особливу проблему для мовознавців, яка вирішується у наукових роботах на матеріалі різних дискурсів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Механізми маніпулятивного впливу дедалі частіше стають об'єктами наукових досліджень. Так, їх активно вивчають у межах політичного (Т. ван Дейк, О.С. Іссерс, Л.В. Мосієвич, І.В. Пожидаєва, І.В. Рибак), медійного (О.В. Дмитрук, Л.М. Киричук, О.А. Лагодзінська, Н.С. Тарасова), рекламного (В.В. Зірка, С.К. Романюк, С. Топачевський) дискурсу.

У дискурсивних роботах маніпулювання розглядають як «різного типу хитрощі, які мають на меті оманомо переконати адресата зайняти позицію адресанта, не звертаючи увагу на неспроможність фактичного чи/або логічного обґрунтування питання» [1, с. 95]. Розуміють маніпулятивний вплив як комунікативну та інтеракційну практику, у якій здійснюється контроль над іншими людьми, здебільшого проти волі чи найкращих інтересів [2, с. 360]. За С. КараМурзою природа маніпуляції розуміється як подвійна дія, оскільки разом із повідомленням посилає адресату «закодований» сигнал, сподіваючись на те, що він викличе у свідомості адресата необхідні маніпуляторів образи. Цей прихований вплив формується на «прихованих знаннях», якими володіє адресант, на його здатності створювати у своїй свідомості образи, котрі мають впливати

на його почуття, думки та поведінку. Мистецтво маніпуляції полягає в тому, аби скерувати процес уяви у потрібному руслі, але так, щоб людина не помітила прихованого впливу [3, с. 99]. Крім того, у процесі спілкування мова може використовуватися у двох основних цілях: по-перше, для інформування, по-друге, для впливу на психіку та поведінку людини [4, с. 10]. Однією з передумов маніпулятивної функції мови є наявність прагматичної підсистеми, яка регулює поведінку адресата.

Мета статті – виявити особливості вивчення маніпулятивного впливу в сучасних дискурсивних дослідженнях.

Виклад основного матеріалу. Розуміння маніпулювання як вправне володіння прийомами мовного нападу та захисту завдяки вдалим і доречним висловлюванням, що порушують перебіг думок співрозмовника, належить німецькому дослідникові ділового спілкування К. Бредемайер. Такий вид маніпулювання вчений називає чорною риторикою, де семантика чорного вказує на прихованість, таємність, на те, що непомітне [5, с. 47]. Велику кількість досліджень політичного дискурсу присвячено виявленню особливостей такого прихованого впливу на свідомість людей (А.В. Антонова, К.В. Кучеренко, Л.О. Кучма, Г.М. Подшивайлова, Л.А. Чабак, К.Ю. Чаус, М.В. Чернякова та ін.).

У ХХ столітті коло явищ, стосовно яких використовували термін «маніпуляція» з політичним наповненням, значно розширилося. Маніпулювання є однією з основних особливостей сучасного політичного дискурсу. Оскільки розуміння процесу маніпулювання як виду психологічного впливу, вдале виконання якого призведе до прихованого виникнення у співрозмовника намірів, що не збігаються з його актуальними бажаннями (за Є.Л. Доценко), надає можливість використовувати маніпуляцію як засіб зміни суспільної думки та досягнення поставленої мети. Маніпулювання вирізняється особливим засобом комунікації, хоча користується засобами звичайного спілкування. Маніпулятивний вплив у політичній комунікації має низку лінгвопрагматичних характеристик, до яких належить прихований характер реалізації функцій впливу, що зумовлює будову тексту, використання мовних засобів та мовленнєвих прийомів впливу; кінцева мета смислового впливу, зокрема зміна системи установок, ціннісних орієнтирів, системи ідеологічних установок в адресата, яка примушує об'єкт впливу до поведінки, яку б він уважав проявом власної волі.

У дослідженнях політичного дискурсу текст представлено як багаторівневу модель, а реалізація функції комунікативного впливу відбувається комплексно на кожному з цих рівнів. На мотиваційному рівні збігаються цілі політичної комунікації та маніпулятивного впливу, які мають на меті змінити поведінку об'єкта впливу. На предметно-денотативному рівні структури політичного тексту під час маніпулювання відбувається домінування конотативних значень, бінарних смислових опозицій,

підміна понять або зміна змісту поняття за умов збереження найменування. На рівні змісту відбувається порушення логічної текстової організації. Мовленнєвий рівень означено свідомим порушенням стилістичних норм. Так, наступний рівень політичного тексту характеризується специфічним для кожного мовного соціуму лексико-граматичним наповненням [6, с. 123–147].

Однією з розповсюджених стратегій маніпулювання, що засновані на імпліцитних властивостях дискурсу, є *doublespeak* (демагогія, двозначність, нещирість), яка найпоширеніша саме у політичному дискурсі та виражається такими мовними засобами: евфемізмами, жаргонізмами, багатослівністю, пихатістю мови [7, с. 133–139].

Маніпулятивні функції дискурсу утворюють прихований, замаскований пласт лінгвістичних даностей, які важко відмежувати від власно інформаційного вмісту. Залежно від характеру висловлення (його звернення до минулого чи-то майбутнього) найважливішого значення набуває або відповідність об'єктивному стану речей (якщо йдеться про те, що вже відбулося), або прагматичний фактор (щирість оратора, який звертається у майбутнє).

За сферою впливу на свідомість людини у дискурсивних дослідженнях виокремлюють звернення до емоцій, соціальних установок, представлення про світ. На думку деяких учених, такі складники, як образ дійсності, структура цінностей і стереотипні рецепти діяльності є першочерговими об'єктами зміни у маніпулятивному дискурсі [8, с. 156; 9, с. 57].

Ураховуючи соціальну направленість дискурсу, маніпуляція у дискурсивних матеріалах вважається неприйнятною, оскільки порушує правила спілкування за Г.П. Грайсом і суперечить соціальним нормам [2, с. 362]. Саме тому в дискурсивних ученнях основними рисами маніпуляції є домінування та зловживання вищим соціальним статусом.

Маніпулювання у дискурсивній парадигмі полягає в подвійному впливі: разом з адресованим реципієнтові відкритим повідомленням маніпулятор надсилає йому «закодований» сигнал, сподіваючись на те, що цей сигнал активізує у свідомості адресата потрібні для маніпулятора образи. Задля цього використовуються різні мовні засоби.

Мовні механізми мовленнєвого впливу склалися стихійно, оскільки мова сама по собі сприяє викривленню об'єктивної дійсності або пропонує не лише точні, а й розмиті позначення. Маніпулятивний дискурс є проміжною ланкою між двома крайніми точками, зокрема між правдивою, повною інформацією та брехнею [10, с. 345]. Брехня і маніпуляція протиставлені різним типам істини: брехня належить семантичній істині, тоді як маніпуляція тяжіє до прагматичної (за Ч. Філмором).

У мовознавчій парадигмі однією з умов маніпулятивного впливу вважають невідповідність інтересів маніпулятора та адресата, яка спричиняє виникнення прихованих прагматичних цілей адресанта (С.О. Гуляйкина, І.А. Стернин, Т.А. Dijk). Із метою реалізації прагматичної інтенції маніпулятор здійснює мовленнєвий вплив, у результаті якого задовольняє власні потреби засобом потреб адресата, а також не виявляє конфлікту інтересів [11, с. 126]. У такому разі адресант має ознаки активного учасника спілкування, тоді як адресат – пасивного, оскільки останньому пропонують готовий, словесно оформлений продукт роздумів, до того ж він не докладає жодних самостійних розумових зусиль.

Сучасні мовознавчі напрацювання з маніпулювання як зарубіжних (С. Освальд, Д. Мейє, Л. де Соссюр, Е. Піротті,

П. Шульц), так і вітчизняних науковців (І.В. Богдановський, О.Д. Бойко, Ю.М. Великорода, О.В. Дмитрук, Л.Є. Сорокіна, Н. Стасула, Н.С. Тарасова) набувають когнітивно-прагматичної спрямованості. Особливої уваги в цих дослідженнях отримують когнітивні механізми, що задіяні у здійсненні мовленнєвого маніпулювання. Наприклад, С. Освальд та Д. Мейє вважають, що маніпулятивному спілкуванню передують поверхнева обробка інформації (*shallow processing*) адресатом, оскільки маніпулятор подає інформацію вибірково, а відбір контекстуальних припущень (*contextual assumptions*) для адресата є обмеженим. Завдяки використанню певних стратегій відбувається блокування базового висловлення (*target utterance*), що обмежує доступ до інформації [12, с. 74–78], тоді як інший науковець із позиції когнітивної прагматики вважає, що маніпулятор блокує здатність реципієнта до раціонального мислення, що надає йому змогу керувати процесом, виникнення в адресата тих чи інших переконань [13, с. 118]. Крім того, автор підкреслює, що в основі маніпуляції лежить прийом чи стратегія, без використання якої мовець не може змінити думку або поведінку реципієнта, а також зауважує, що оскільки людина володіє мисленням, то маніпулятор експлуатує механізми людської свідомості (умовивід та перевірка інформації) на відповідність дійсності, а також моральні установки адресата [13, с. 116].

Як зазначають мовознавці, основними симптомами й ознаками маніпулювання є мова, емоції, сенсаційність і швидкість, повторення, дроблення (парцеляція), вилучення з контексту, тоталітаризм джерела повідомлення, тоталітаризм рішення, змішування інформації та думки, прикриття авторитетом, активізація стереотипів, декогерентність висловлювань тощо [3, с. 216–227]. Особливої уваги у дискурсивних роботах набувають «лінгвістичні пастки» (за Р. Гудіном), які розуміють як скриті обмеження, що накладаються на зміст за допомогою обраних слів чи виразів і мають передати цей зміст засобом чи традицією вживання [14, с. 76]. Окрім цього, звертаються до таких особливостей, як «риторичні трюки», символічна нагорода, ритуали тощо [там само, с. 159].

Дедалі частіше у дискурсивних роботах звертаються до проблем міжособистісного спілкування. Маніпуляції у міжособистісній взаємодії, як правило, розглядаються вченими у рамках побутового дискурсу (Т.Г. Ватоліна, Л.Л. Ільницька та ін.). У дискурсивних роботах виокремлюють такі характеристики міжособистісного маніпулювання, як прихований характер впливу, індивідуалізація, ставлення маніпулятора до іншого як до засобу досягнення своїх цілей, а також додавання «зверху» чи «знизу», прагнення отримати односторонній вииграш, наявність явного та прихованого рівнів впливу, не усвідомлення поведінки адресата, гра на слабостях партнера [15, с. 189].

Міжособистісна комунікація має на меті змушення іншого до виконання тієї чи іншої дії. Таким чином, у комунікації важливим є перехід від мовлення одного до дій іншого [16, с. 154]. Таке означення комунікативної діяльності має підґрунтя і для визначення основного механізму маніпуляції. Маніпуляція відбувається лише за умови, коли адресат не може розпізнати за реально висловленим навмисно завуальовану інтенцію адресанта. Для розпізнання маніпулятивного висловлення необхідний аналіз мети вербального звернення, комунікативного наміру, причини, мотиву. Таким чином, відповідно до дискурсивної парадигми вивчення явища маніпуляції її розуміють як прагматичний акт, що досягає своєї мети без викриття комуні-

кативної інтенції, завдяки вибору такої форми висловлювання, в якій відсутні прямі сигнали про інтенціональний стан адресата [10, с. 135–137]. Чим більше зростає ступінь неадекватного сприйняття інформаційного поля, тим більш маніпулювання розширює ілюзорну суб'єктивну реальність.

Як доводити проведення дослідження дискурсивних просторів, маніпуляція у сфері масової комунікації має на меті програмування думок і прагнень людей, настроїв і психічного стану з метою забезпечення такої поведінки, яка необхідна маніпуляторіві.

Висновки. Отже, підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновок, що наразі є різні думки та ставлення щодо маніпулятивного впливу у дискурсивній парадигмі. Аналізуючи зарубіжні та вітчизняні доробки з маніпулювання свідомістю в різних дискурсах, спостерігаємо нові ракурси застосування маніпуляції, розвиток та поширення досліджень із маніпулятивного впливу. У повсякденному діловому та побутовому житті дедалі частіше звертаються до різноманітних технік маніпулювання, які стають усе більш витонченими та замаскованими. Маніпулятори навмисно можуть довести співрозмовника у потрібний психічний стан, при цьому застосовуючи різні засоби, зокрема нетерплячість, невпевненість у собі, марнославство, зосередженість, жалісливість, пригніченість, розгубленість, нерішучість, ейфорію, азартність, жадібність, хвастощі, індивідуальні особливості психіки, шаблони, ефекти і ілюзії сприйняття, стандарти поведінки, стереотипи сприйняття і поведінки тощо.

Перспективним у подальших пошуках із цієї теми є вивчення художнього простору з метою виявлення у ньому маніпулятивних технологій.

Література:

1. Карасик В.И. Языковое проявление личности. Москва: Гнозис, 2015. 383 с.
2. Dijk T.A., van. Discourse and Manipulation. *Discourse & Society*. 2006. Vol.17, № 2. P. 359-383.
3. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. Москва: Эксмо, 2005. 832 с.
4. Кучма Л.О. Нормативні межі маніпулювання електоратом у виборчому процесі: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Львів, 2008. 20 с.
5. Бредемайер К. Черная риторика: власть и магия слова. Москва: Альпина Паблишерз, 2017. 192 с.
6. Кучеренко К.В. Речевое манипулятивное воздействие в политической коммуникации: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. Москва, 2013. 179 с.
7. Lutz W. Doublepeak Definde. New-York: Harper & Row, Publishers, 1999. 212 p.
8. Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. Москва: URSS: ЛКИ, 2012. 299 с.
9. Паршин П.Б. Речевое воздействие и манипулирование в рекламе. Рекламный текст. Семиотика и лингвистика. Москва: ИД Гребенникова, 2000. С. 55–75.
10. Беляева И.В. Феномен речевой манипуляции: лингвоюридические аспекты: дисс. ... доктора филол. наук: 10.02.19. Ростов-на-Дону, 2009. 374 с.
11. Сорокіна Л.С. Мовленнєва маніпуляція в сучасному англомовному діалогічному дискурсі: комунікативно-когнітивний і гендерний аспекти: дисс. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Київ, 2012. 275 с.
12. Maillat D., Oswald S. Constraining Context: A Pragmatic Account of Cognitive Manipulation. *Critical Discourse Studies in Context and Cognition*. Philadelphia: John Benjamins, 2011. P. 65–80.
13. Saussure L. de Manipulation and Cognitive Pragmatics: Preliminary hypotheses. *Manipulation in the Totalitarian Ideologies of the XXth century: Discourse, Language, Mind* [ed. L. de Saussure, P. Schulz]. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins, 2005. P. 113–146.
14. Goodin R.E. The Oxford handbook of political science. New York: Oxford University Press, 2009. 1291 p.
15. Веретенкина Л.Ю. Языковое выражение межличностных манипуляций в драматургии А.Н. Островского: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. Пенза, 2004. 216 с.
16. Почепцов Г.Г. Коммуникативные операции вчера и сегодня. *Лингвориторическая парадигма теоретические и практические аспекты*. 2012. № 17. С. 154–159.

Буц Ж. В. Специфика дискурсивных исследований манипуляционного влияния

Аннотация. В статье описано разные подходы и тенденции в изучении манипуляционного влияния в современных дискурсивных исследованиях. В дискурсе манипуляцию рассматривают как двойной процесс, который требует умелого владения приемами языкового кода. Представлены особенности манипуляции в разных типах дискурса. Охарактеризовано функции манипулирования, условия манипуляционного влияния и его механизмы в текстах.

Ключевые слова: дискурс, манипуляция, манипуляционное влияние, особенности манипуляции, скрытый смысл.

Buts Zh. Specificity of discourse studies of the manipulative influence

Summary. The article describes different approaches and tendencies in the study of manipulative influence in modern discourse researches. Manipulation in discourse is considered as a dual process requiring skillful possession of language code techniques. There are defined the features of manipulation in different types of discourse. Manipulative functions, conditions of manipulative influence and its mechanisms are revealed and characterized on this paper.

Key words: discourse, manipulation, manipulative influence, peculiarities of manipulation, hidden meaning.